

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

UOT 82-94

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.208>

FƏRMAN XƏLİLOV

MİRZƏ CƏLİL ŞÜRBİNİN BƏZİ QƏZƏLLƏRİNİN
ƏLYAZMA VARIANTLARI

“Şürbi” təxəllüsü Mirzə Cəlil Mirzəyev (1874-1915) pedaqoji fəaliyyəti və bədii yaradıcılığı ilə Naxçıvanın ədəbi-mədəni mühitində tanınmış simalardan biri olmuşdur. Onun əsərləri tam şəkildə bu günədək gəlib çatmadığı üçün ədəbi irsinin bütöv və sistemli şəkildə öyrənilməsi mümkün olmamışdır. Lakin son vaxtlarda tapıb aşkara çıxardığımız üzü Ağa Ağayev adlı bir şəxs tərəfindən ərəb əlifbası ilə köçürülən 16 qəzəlinin əlyazma variantları onun bədii yaradıcılığının bəzi səcyyəvi keyfiyyətləri haqqında söz açmağa imkan verir.

Məqalədə Şürbinin qəzəllərinin AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan yeni əldə edilmiş əlyazma variantları tədqiqata cəlb olunmuş, həmin qəzəllərin əvvəllər çap olunan bir neçə beyti yeni variantlardakı beytlərlə müqayisə edilərək bəzi təhriflər və fərqli söz və misralar aşkara çıxarılmışdır.

Qəzəllərin yeni əlyazma variantlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, bu qəzəllərin tam mətnləri Şürbinin şeir yaradıcılığı haqqında indiyədək söylənilən fikir və mülahizələri dolğunlaşdırmağa və bir qədər də əsaslandırmağa imkan verir.

Açar sözlər: AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, Mirzə Cəlil Mirzəyev, Şürbi, əlyazma, qəzəl, Naxçıvan ədəbi mühiti.

Giriş. Cəlil Məmmədquluzadənin müasiri və Nəhrəm məktəbində işləyərəkən müəllim yoldaşı olmuş Mirzə Cəlil Mirzəyev (1874-1915) həm də “Şürbi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Təəssüf ki, cəmi 41 il ömür sürən bu şəxsin həyatda möhləti o qədər olmamışdır ki, yaradıcılıq imkanlarını tam şəkildə ortaya qoya bilsin. Lakin buna baxmayaraq, C.Mirzəyev haqqında əldə olan materiallar onun qısa ömür müddətində özünü səriştəli bir pedaqoq və “yetkin, kamil yaradıcı şəxsiyyət” [1, s. 238] kimi tanıdığını sübut edir.

Şürbinin yaradıcılığında qəzəl janrının xüsusi yeri vardır. O, qəzəllərində klassik ənənələrə sadıq qalmaqla yanaşı, özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərini də nümayiş etdirə bilmişdir.

Şürbinin ədəbi irsinin tədqiqi vəziyyəti. Keçən əsrin 80-ci illərində C.Mirzəyevin həyatı və ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Düzdür, həmin vaxtadək onun haqqında M.S.Ordubadinin bir xatirəsi [6, s. 296-300] və M.Nəsirlinin bir oçerki [5, s. 84-89] oxucularda müəyyən təsəvvür yaratmışdır. Lakin bu mənbələrdə, xüsusilə M.Nəsirlinin oçerkində C.Mirzəyevin həyatı və fəaliyyəti tam şəkildə əhatə olunmur, eyni zamanda bir sıra səhv və həqiqətə uyğun olmayan fikir və məlumatlara rast gəlinir. Hətta M.Nəsirli C.Mirzəyevin şəkli kimi təqdim etdiyi fotosəkil də ona məxsus deyil. Bu fotosəkildə əks olunan şəxs bütün tədqiqatçıların təsdiq etdiyi kimi vaxtilə M.T.Sidqi ilə birlikdə “Məktəbi-Tərbiyə”də müəllim işləyən Mirzə Ələkbər Süleymanovdur.

C.Mirzəyev haqqında arxiv materiallarına istinad olunaraq aparılan ilk və hələlik son sistemli və elmi yeniliyi ilə fərqlənən tədqiqat işi akademik İ.Həbibbəyliyə məxsusdur [1, s. 234-242]. Elmi dövriyyəyə daxil etdiyi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda

mühafizə olunan C.Mirzəyevin məktubları, Ermənistan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində qorunan şəxsi işi və xidməti fəaliyyətinə dair formulyar siyahı, C.Mirzəyevin oğlu jurnalist Əli Mirzəyevin şəxsi arxivində saxlanılan şeirləri, muzeşünas Fikrət Sultanovun şəxsi arxivindəki atası Əbülqasım Sultanovun “Ədəbi nümunələr müntəxəbatı” alimə imkan vermişdir ki, mövcud tədqiqat işlərində yol verilən bir sıra təhrifləri aşkara çıxarmaqla bərabər, C.Mirzəyevin həyatı, fəaliyyəti və şeir yaradıcılığı haqqında dəyərli, orijinal və dəqiqləşdirilmiş obyektiv fikir və mülahizələr söyləyə bilsin.

Qəzəllərinin yeni əlyazma variantları və onların bəzi tekstoloji xüsusiyyətləri.

İ.Həbibbəylinin araşdırmalarından sonra C.Mirzəyevin həyat və fəaliyyəti haqqında yeni fikir söyləmək çətin olsa da, son zamanlarda əldə etdiyimiz avtoqrafı yox, ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüş 16 qəzəli onun şeir yaradıcılığı barəsində indiyədək söylənilən fikir və mülahizələrə bəzi əlavələr etməyə imkan verir. Həmin qəzəllər AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda şair Müzəffər Nəsirlinin şəxsi arxivində saxlanılır [4]. Qəzəllər göy mürəkkəblə, nəstəliq xətti ilə 20×30 ölçülü tək-tək ağ vərəqlərə yazılmışdır. Hər vərəqin aşağıdan sağ küncündə “Köçürən Ağa Ağayev Rza oğlu. Naxçıvan şəhəri” sözləri yazılmışdır. Qəzəllərin hansı mənbədən köçürülməsi qeyd olunmayıb. Ağa Ağayevin Naxçıvan şəhərində yaşaması ehtimal olunur. Onun haqqında heç bir əlavə məlumat əldə edə bilməmişik. Əlyazmasından bəlli olur ki, o bu əlifbaya yaxşı bələd deyilmiş. Bəzi sözlərdə “Ze” əvəzinə “Zal”, “Te” əvəzinə “Ta” hərflərini yazması, müəyyən hallarda hərf birləşmələrinə aid orfoqrafik qaydaları pozması, kalliqrafik baxımdan nizamsızlığı fikrimizi təsdiq edir.

Haqqında söhbət açdığımız qəzəllərin bəzi beytlərindən M.Nəsirlinin oçerki [5, s. 88] və İ.Həbibbəylinin [2, s. 311-312] məqaləsində istifadə olunmuşdur.

M.Nəsirli və İ.Həbibbəylinin oçerk və məqalələrində nümunə verdiyi beytləri A.Ağayev nüsxələrindəki eyni beytlərlə müqayisə edərkən bəzi səhv oxunan və ya fərqli söz və ifadələrə, həmçinin mətnə edilən ixtisar və əlavələrə rast gəlmək olur. Bu hal M.Nəsirlinin misal gətirdiyi beytlərdə daha çox özünü göstərir. Şübhə yoxdur ki, M.Nəsirlinin istifadə etdiyi beytlər onun öz arxivindən tapdığımız A.Ağayev nüsxələrindən götürülmüşdür. M.Nəsirli variantı ilə A.Ağayev nüsxələri arasında fərqli söz və ifadələr, hətta misralar varsa, deməli, o istinad etdiyi mənbəyə ya mətnşünaslıqda qəbul edilməz sayılan sərbəstliklə yanaşmış, ya da bəzi söz və ifadələri düzgün oxuya bilməmişdir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək:

A.Ağayevdə: Yenə bəlayi-başım **mehri-yar ilən** doludur

M.Nəsirlidə: Yenə bəlayi-başım **eşq-yar ilə** doludur

A.Ağayevdə: **Səni** xəyala salıb **çəkmişəm o qədər mən ah**

M.Nəsirlidə: **Məni** xəyala salıb **yenə unutdun sən**

A.Ağayevdə: **Suzi-eşqi** çün təlim **edib üşşaqə** pərvanə

M.Nəsirlidə: **Hər sözü eşqə** təlim edibdir çün pərvanə.

Bu nümunələrdə M.Nəsirlinin qəzəllərin mətninə müdaxiləsi özünü göstərir. “Viran”, “mehri-yar”, “dövreyi-gül”ü “viranə”, “eşqi-yar”, “rui-gül” kimi yazması isə onun söz və ifadələri düzgün oxumamasından irəli gəlir.

İ.Həbibbəylinin nümunə gətirdiyi beytlərə gəldikdə isə o bu beytləri özünün şəxsi arxivində saxlanılan həmin şeirin əslindən götürdüyünü qeyd edir. Onun nümunə gətirdiyi beytləri A.Ağayev nüsxələri ilə müqayisə edərkən belə bir mənzərənin şahidi oluruq:

A.Ağayevdə: Bu xərabə könlümü verdin yenə **dildarə** mən

İ.Həbibbəyliyidə: Bu xərabə könlümü verdin yenə **bir yarə** mən

A.Ağayevdə: Bu bəlaya tapmadım **ölməkdən** özgə çarə mən

İ.Həbibbəylidə: Bu bəlayə tapmadım **özümdən** özgə çarə mən.

Yeri gəlmişkən, həm M.Nəsirli, həm də İ.Həbibbəyli Şürbinin A.Ağayev nüsxələrində olmayan bəzi qəzəllərindən də istifadə etmişdir. M.Nəsirlinin nümunə gətirdiyi aşağıdakı beytlərin haradan götürməsi bəlli deyil.

Ruzigarın gərdeşindən hər zaman dad eylərəm,

İsmi daim dilimdə zikri-övrə eylərəm

İstərəm badi-səbadan göndərəm peyğamını,

Tutmaz əl, yazmaz qələm hərçəndi fəryad eylərəm.

İ.Həbibbəylinin isə bir beytini misal çəkdiyi qəzəlin avtoqrafı AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M.Ə.Sidqinin şəxsi arxivində mühafizə olunur [3, sax. vah. 80]. Şeir in tam mətni filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədovanın tərtib etdiyi “Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu” adlı kitabına daxil edilmişdir [7, s. 682].

İ.Həbibbəylinin həmin şeirdən nümunə gətirdiyi beyt budur:

İndi ki, eşq **çəkər haileyi**-cəngə səni,

Özünü eylə fəda **mərdeyi**-mərdanə genə [2, s. 312]

Əslində həmin beyt avtoqrafa uyğun olaraq belə yazılmalı idi:

İndi ki, eşq **çəkür mər həleyi**-cəngə səni,

Özünü eylə fəda **fırqeyi**-mərdanə genə [3, sax. vah. 80].

N.Səmədovanın təqdim etdiyi həmin şeirin aşağıdakı misrasında da bir səhvə yol verilmiş və bir söz buraxılmışdır:

Aşiq ol... kimi bir **nəzər** oğlanə genə [7, s. 682].

Beyt avtoqrafda belədir:

Aşiq ol **həşrə** kimi bir **nəfər** oğlanə genə [3, sax. vah. 80].

Bu qəzəllə bağlı bir məsələnin də üzərində dayanmaq istərdik. N.Səmədova həmin qəzəli nəzərdə tutaraq yazır: “Müəllifi qeyd edilməsə də, bu sənədin (*qəzəlin – F.X.*) Cəlil Mirzəyevin xəttinə bənzədiyini və onun məktubları saxlanılan sənədlərlə bir saxlama vahidi altında yerləşdiyini əsas götürülərək şeirin Cəlil Mirzəyev tərəfindən yazıldığını ehtimal etmək olar” [8, s. 247].

Əvvəla, onu qeyd edək ki, şeir Şürbinin “xəttinə bənzəmir”, elə onun öz xətti ilə yazılıb. Bu fikrin doğruluğunu sübut etmək üçün uzağa getmək lazım deyil, onun xəttini həmin qovluqda saxlanılan M.Ə.Sidqiyyə yazdığı məktublarda xətti ilə tutuşdurmaq kifayətdir. İkincisi, Şürbi qəzəl ədəbiyyatının ənənəsinə əməl edərək məqtə beytində öz təxəllüsünü işlətməmişdir:

Necə oğlan ki, var ismində nübüvvət iman,

Gəlmisən Şürbiyə kafir necə imanə genə?

Əgər N.Səmədova “Şürbi” sözünü “şərirü” kimi səhv oxumasa idi, yuxarıda xatırladığımız qeyri-dəqiq qənaətə gəlməzdik!

Qəzəllərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə aid irəli sürülən bəzi fikir və mülahizələr. Həm M.Nəsirli, həm də İ.Həbibbəylinin məqalələrində Şürbinin qəzəllərinin təhlilinə cəmi səhifə yarım həsr olunub. M.Nəsirlinin fikrincə: Şürbinin qəzəllərində “insana məhəbbət, təmiz hisslər, həqiqi sevgi tərənnüm edilib”; “Ayrılıqdan doğan ürək çırpıntıları, vüsəl həsrəti” ifadə olunub; “O, qəzəllərində klassik şeirimizdən aldığı təşbihlərə yeni məna verərək fikrini səmimi və rəvan surətdə ifadə edib” [5, s. 88].

İ.Həbibbəylinin qənaətinə görə isə Şürbinin qəzəllərində: “Aşıqanə məzmun orijinal

bədii vasitələrlə mənalandırılmışdır”; Klassik qəzəllərdən fərqli olaraq bu qəzəllərdə “bədii dilin müəyyən səviyyədə xəlqiləşmə prosesi” baş vermişdir; Həyat eşqi ilə dövrən qəmi üz-üzə dayanmışdır”; “Aşıqın şəxsi iztirablarından çox, ümumiyyətlə, ədalət, səadət haraycısı olduğunu, qurtuluş istəyini də görməmək mümkün deyil” [2, s. 239].

Qəzəllərinə dair yeni elmi qənaətlər. A.Ağayev nüsxələrinə istinad edərək hər iki müəllifin fikir və qənaətlərinə onu da əlavə edə bilərik ki, Şürbinin aşığı bədbindir, məşuqənin onu fəraq oduna salmasından şikayətlənir, fələyi həsrətin baskarı sayır, məzarını yarının qazmasını arzulayır, məşuqəsinin ona inamsızlığından gileyənir, rəqibin tənəsindən təngə gəldiyini bildirir, özünü Məcnun kimi divanəyə, şamü səhər ağlayan Yaquba bənzədir, ağyarın tənəsinə məruz qalmasını bəyan edir, vüsala çatmaq üçün Allahdan imdad diləyir, “məşuqədə hərgiz vafa olmaz” deyir, qəlbini səbr etməyə çağırır, hicran qəminə çarənin olmamasından təəssüflənir, Allahdan yarını bədnəzərdən qorumağı təvəqqe edir, hərdən hicran bəlasından xilas olmağın yolunu ölümdə görür [4].

Şürbi çox duyğulu bir insan olub. Müasiri M.S.Ordubadinin verdiyi məlumata görə: “O çox gözəl tar çalır və oxuyurdu”, eyni zamanda fəsahtli və şirindilli” idi [6, s. 297, 298]. Fikrimizcə, onun qəzəllərindəki səmimiyyət öz qidasını məhz bu amillərdən almışdır.

Qəzəllərindəki bədbinliyə gəlincə isə bunun səbəbini onun talesizliyi və şəxsi həyatındakı uğursuzluqlarda axtarmaq lazımdır. Hələ gənc yaşlarında “sısqa, öskürəkli, arıq və dişləri papiros tüstüsündən saralmış” [6, s. 297] Şürbi sonralar “dünyanın hər təpiyinə adətkar olsa” [3, sax vah. 80, vər. 25] da, “zəmanənin sitəmindən” anlamaq dərdi ilə dünyaya göz açan bəzi həmyerliləri kimi hərdən “oturub müntəzirdir ki, nə vaxt əcelləri gələcək, öləcəklər” [3, sax. vah. 80].

Belə əhval-ruhiyyədə olan şairin lirik məni nikbin ola bilərmə?

Elmi ədəbiyyatda Şürbi C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindəki Kefli İsgəndərin prototiplərindən biri hesab olunur. Bizcə, qəzəllərindəki aşiqin prototipi də Şürbinin özüdür!

Nəticə. Beləliklə, deyilənlərdən o qənaətə gəlmək olar ki, yaradıcılıq yolu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi) Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxmışdır. Onun haqqında aparılan araşdırmalarda bəzi maarifçi şeirləri, xüsusilə əldə olan qəzəlləri haqqında daha çox bəhs olunmuş, bir sıra diqqətəlayiq fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Şürbinin tədqiqata cəlb etdiyimiz qəzəllərinin əlyazma variantlarının tam mətnləri onun şeir yaradıcılığı haqqında indiyədək söylənilən fikir və mülahizələri dolğunlaşdırmaq və bir qədər də əsaslandırmaqla yanaşı, həm də bəzi yeni elmi qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997, 681 s.
2. Həbibbəyli İ. Mirzə Cəlil Şürbi və ya ikinci Mirzə Cəlil / Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 311-312 (846 s).
3. Məmmədli Sidqinin şəxsi arxivi. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: F. 20, sax. vah. 80.
4. Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi. Müzəffər Nəsirli. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, qutu 1, qovluq 27.
5. Nəsirli M. Mirzə Cəlil Şürbi / Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 92 s.

6. Ordubadi M.S. Böyük ədiblə görüş / Ordubadi M.S. Əsərləri: 8 cildə. VIII c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, s. 296-300.
7. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 748 s.
8. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi arxivinin təsviri. Bakı: Elm, 2015, 300 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Ferman Khalilov

**SOME VARIANTS OF THE MANUSCRIPT OF GHAZALS
 OF MIRZA JALIL SHURBI**

Mirza Jalil Mirzoyev (1874-1915) was known in the literary and cultural environment of Nakhchivan for his teaching activities and artistic creativity under the pseudonym “Shurbi”.

Since his works have not survived to this day in full, a holistic and systematic study of his literary heritage turned out to be impossible. However, the handwritten versions of 16 ghazals that we have recently found, rewritten in the Arabic alphabet by a man named Aga Agayev, allow us to speak about some characteristic qualities of his artistic work.

The article involved the study of recently acquired handwritten versions of Shurbi’s gazelles, stored in the Manuscript Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS. When several previously printed versions of these ghazals were compared with the new versions, some distortions and different words and stanzas were identified.

The author came to the conclusion that the full texts of these ghazals make it possible to add to and support some opinions and judgments made so far about Shurbi’s poetic work.

Keywords: *Manuscript Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS, Mirza Jalil Mirzoyev, Shurbi, manuscript, gazelle, literary environment of Nakhchivan.*

Фарман Халилов

**НЕКОТОРЫЕ ВАРИАНТЫ РУКОПИСИ ГАЗЕЛЕЙ
 МИРЗЫ ДЖАЛИЛА ШУРБИ**

Мирза Джалил Мирзоев (1874-1915) был известен в литературной и культурной среде Нахчывана своей педагогической деятельностью и художественным творчеством под псевдонимом «Шурби».

Поскольку его произведения не дошли до наших дней в полном объеме, целостное и систематическое изучение его литературного наследия оказалось невозможным. Однако найденные нами в последнее время рукописные варианты 16 газелей, переписанных арабским алфавитом человеком по имени Ага Агаев, позволяют говорить о некоторых характерных качествах его художественного творчества.

В статье были привлечены к исследованию недавно приобретенные рукописные варианты газелей Шурби, хранящиеся в Фонде рукописей Нахчыванского отделения НАНА. При сравнении нескольких ранее напечатанных версий этих газелей с новыми

вариантами, были выявлены некоторые искажения и различные слова и строфы.

Говоря об особенностях новых рукописных вариантов газелей, автор пришел к выводу, что полные тексты этих газелей позволяют дополнить и в некоторой степени обосновать высказанные до сих пор мнения и суждения о поэтическом творчестве Шурби.

Ключевые слова: *Фонд рукописей Нахчыванского отделения НАНА, Мирза Джалил Мирзоев, Шурби, рукопись, газель, литературная среда Нахчывана.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.02.2024

Son variant 18.03.2024